

## ARCHÍVUM

***Két Ferenczi-kézirat****Erős Ferenc****Bevezetés***

Az alábbiakban Ferenczi Sándor két, eddig kiadatlan írását tesszük közzé. Mindkettő a londoni Freud Múzeum archívumában található, a Ferenczi-hagyatékban, amely nemrégiben került az örökös, Dr. Judith Dupont (Párizs) jóvoltából a múzeum birtokába. A kézzel írott szövegeknek eredeti és gépre írt változatát egyaránt közöljük. A fotokópiáékért köszönettel tartozunk Stefan Marianskinak, a Freud Múzeum munkatársának.

A két kézirat már csak azért is számot tarthat az érdeklődésre, mert jól illusztrálják szerzőjük társadalmi és politikai kérdésekben vallott felfogását. Az első kézirat a marxizmus, anarchizmus, kommunizmus, a második pedig a liberális szocializmus és a pszichoanalízis közötti párhuzamokkal foglalkozik. Felmerül a kérdés, vajon mikor írhatta le ezeket Ferenczi, mivel a kéziratok keltezését nem tartalmaznak. Ezt a kérdést egyelőre hagyjuk nyitva. Tudjuk azonban, hogy Ferenczit pszichoanalitikus pályafutásának kezdeteitől, 1908-tól foglalkoztatták társadalmi és politikai kérdések. „Pszichoanalízis és pedagógia” című írása, amely eredetileg előadásként hangzott el a Salzburgban tartott első nemzetközi pszichoanalitikus konferencián, az uralkodó nevelési rendszerek elfojtó és képmutató vonásait emeli ki, rámutatva arra, hogy e rendszerek – és általában a fennálló társadalmi intézmények – az elkerülhetetlenül szükségesnél több kényszerrel nehezedenek az egyénekre, akik ezáltal neurotikussá válnak, és újra és újra az egyre elnyomóbb felesleges kényszereket reprodukálják. A szükségtelen belső kényszertől való felszabadulás legfőbb eszköze Ferenczi szerint a pszichoanalízis, amely

„nem az öntudatlan és az egyénre nézve esetleg célszerűtlen egoisztikus ösztönök korlátlan uralmát eredményezi [...], hanem az önismeretet gátló előítéletek alóli felszabadulást, az eddig öntudatlan motívumokba való belátást és a tudatossá váló velleitásoknak ellenőrzését” (Ferenczi 1908, in 2000, 66.).

Ez lenne

„az első olyan forradalom, amelyik az emberiségnek igazi megkönnyebbülést hozna, mert a politikai forradalmaknál csak arról van szó, hogy a külső hatal-

mak, azaz a kényszerítő eszközök egyik kézből a másikba vándorolnak [...] Csakis az így felszabadított emberek lennének ezután képesek gyökeres változást létrehozni a pedagógiában, s ezáltal örökre megelőzhetnék hasonló állapotok visszatérését” (uo. 62.).

Hasonló szellemben írt Ferenczi „Az öntudatlan megismerése” című cikkében is, amely három évvel később a *Szabadgondolat* című lapban jelent meg, kifejtve, hogy amikor majd a „természetes, de a kultúrával sokban összeütköző ösztönöket és vágyakat” nem letagadással vagy elfojtással fogják elintézni, hanem „tudatos elviseléssel” és „józan kormányzással”, be fog majd következni az emberiség új korszaka, amelyet nem „a hipokrizis, a dogmák és tekintélyek vak imádása és az önkritika hiánya jellemez.” (Ferenczi 1911, 78.).

„A pszichoanalízisről s annak jogi és társadalmi jelentőségéről” című 1914-es tanulmányában Ferenczi már határozottan politikai jellegű állásfoglalásokra jut:

„Kell, hogy legyen az anarchizmus és a kommunizmus között, melyek közül az első a korlátlan individuális kiélést, a másik a társadalmi aszkézist hirdeti, egy józan *individuálszocialisztikus* irány, mely a társadalom érdeke mellett az egyén boldogságát is részesíti gondjaiban, a kitörésekhez vezető társadalmi elfojtás helyett a vad ösztönök energiájának értékesítését, átszellemítését alkalmazza és ezzel a fejlődésnek paroxizmusoktól, revolúcióktól és reakcióktól mentesebb, nyugodtabb és egészségesebb menetét biztosítja.” (Ferenczi 1914, in 1982, 173. kiemelés az eredetiben).

Majd később így folytatja: „Ma a legvadabb szocialista vezér is újra csak rabszolgát nevel gyermekéből, ha családja körében a szabadságról fennen hirdetett elvek helyett zsarnoki önkényuralmat gyakorol és környezetét tekintélyimádáshoz szoktatja.” (uo.).

Az első kéziratban Ferenczi a pszichoanalízis és marxista történelemfelfogás közötti párhuzam kérdését veti fel, megfelelést találva egyfelől a „termelési rend” és a „szexuális konstitúció”, másfelől az osztályharc és az „ösztönrezdülések küzdelme” között. E párhuzam-keresési törekvésben nem Ferenczi volt az egyetlen. A Bécsi Pszichoanalitikus Egyesület egyik 1909-es ülésén Alfred Adler beszélt „az osztályharcelméletnek az ösztön tan eredményeivel való összhangba hozásáról”, és a kérdés továbbra is az egyesület napirendjén maradt (Erős 2001, 76-79.). Ferenczi azonban az első kéziratban rámutat a párhuzam érvényességének korlátaira is, bírálva azt a felfogást, amely a pszichoanalízis célját „az ösztönök felszabadításában” jelöli meg, nem pedig csupán egy eszközt lát benne „a személyiség önfelszabadítására”. Az előbbi felfogást az anarcho-kommunizmussal, az utóbbit pedig a pszichoanalízis „egészséges törzsével” felelteti meg. Ferenczi nem nevezi meg, hogy kit vagy kiket tart az anarcho-kommunizmussal rokon pszichoanalitikus mentalitás képviselőjének, de feltehetően elsősorban Otto Grossra gondolhatott, aki 1913-tól kezdve hirdette radikális nézeteit az ösztönök szabadságáról, és a családi, apai és társadal-

mi tekintélyelvűség felszámolásáról, az anyajogúság forradalmáról (Gross 1913, Friedrich 2006). Az anarcho-kommunizmus legnagyobb hatású képviselője ebben az időszakban Pjotr Alekszejevics Kropotkin (1842–1921) herceg, orosz tudós és politikai gondolkodó volt, akinek írásait magyarországi radikális körökben is jól ismerték.

Ami az „egészséges törzset” illeti, Freud 1910-ben használta először a „vad pszichoanalízis” kifejezést, a „vadságot” a mozgalom fő irányától „elhajlóknak”, Stekelnek, Adlernek és Jungnak tulajdonítva. Éppen a ’vadaktól’ való elhatárolódás és pszichoanalitikusként való működés kanonizálásának céljából alapították meg 1910-ben a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületet, „melynek tagjai nevük nyilvánosságra hozatalával fejezik ki odatartozásukat, hogy elutasítsák a felelősségvállalást mindazok tevékenységéért, akik nem hozzánk tartoznak, és gyógyítási módszerüket »pszichoanalízisnek« nevezik” – jelentette ki Freud (1910, in 2007, 106). A Ferenczi által említett Oskar Pfister (1873–1956) svájci protestáns lelkész és pszichoanalitikus, a pszichoanalitikus módszerről szóló könyvében (*Die psychanalytische Methode*, 1913) foglalta össze az addig kialakított elveket és szabályokat.

Ferenczi a pszichoanalízist nem a marxizmussal, hanem érdekes módon Durkheimmel kívánja társítani. Marxizmusról szóló fejtegetéseinek további érdekessége a lamarckizmus és a szelekcionizmus, azaz Lamarck és Darwin tanainak összevetése. Lamarck evolúcióelmélete, amely szerint az élőlények környezeti hatások által megváltozott jellemzői átkerülnek a genotípusba, és ott tovább öröklődnek, már pszichoanalitikus korszaka előtti gondolkodására is nagy hatást gyakorolt rá.<sup>1</sup> Lamarck iránti érdeklődése a tízes években tovább mélyült, és – mint a Freuddal folytatott levelezésből kiderült – azt a javaslatot tette neki, hogy közös tanulmányt írjanak Lamarck és Darwin, illetve a pszichoanalízis kapcsolatáról.<sup>2</sup> Ez a közös munka nem valósult meg, de a *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* című művét Ferenczi nagy mértékben Lamarck, illetve a neolamarckianus biológia elgondolásaira alapozza. Az ösztöntan „voluntarizmusát”, vagyis az emberi szándékok evolúciós jelentőségét a kéziratban Ferenczi szembeállítja a „gazdasági érdekek” determinisztikus tanával, amely a marxizmus korabeli, jobbára dogmatikus, mechanisztikus felfogására volt jellemző. *Marxizmus és liberális szocializmus* című művében a darwini és a lamarcki tanok közötti különbséget Ferenczi kortársa, Jászi Oszkár még élesebben megvilágítja:

„A darwini tan szertelen túlzásait s emellett képtelenségét arra, hogy a biológiai fejlődést *egyedül* megmagyarázza, ma már mindenki látja s a *lamarcki princípium*, a tudatos és gyakorlat által elősegített alkalmazkodás gondolata, valamint a

---

<sup>1</sup> Lásd erről korai írásainak gyűjteményét (Ferenczi 1999).

<sup>2</sup> A tervezett közös munkáról („Lamarck és a pszichoanalízis”) lásd FFL 2002 és FFL 2003, többhelyütt.

*kölcsönös segítség*, tehát az asszociáció és a szolidaritás felismerése egyre nagyobb magában a biológiai fejlődésben.” (Jászi 1983, 106-107. kiemelés az eredetiben).

Ferenczi jegyzeteinek, s különösen a második kéziratban olvasható kijelentések kontextusba helyezéséhez Jászi idézett munkája más szempontból is fontos, mivel ez az írás – mint címe is mutatja – a liberális szocializmus elméletének és alapelveinek részletes kifejtését tartalmazza.

Jászi – Ferenczihez hasonlóan – különös jelentőséget tulajdonít az individuumnak: „*Nem egy mindenható közösségi hatalom, hanem szabad egyének szabad korporációja a legfelsőbb politikai célkitűzés.*” (Jászi 1983, 70. kiemelés az eredetiben). Nagy a kísértés arra, hogy Jászi eme művében találjuk meg Ferenczi gondolatainak forrását, ő azonban ezt az írást aligha ismerhette, mivel az már a Tanácsköztársaság bukása után és annak tapasztalatai nyomán, 1919 végén, Jászi bécsi emigrációja idején készült, hosszú ideig kéziratban maradt, és először csak 1983-ban Kende Péter adta ki a párizsi Magyar Füzetek könyvsorozatában. Jászi több helyen is utal azokra a szerzőkre, akik a liberális szocializmus eszméjének alapjául szolgáltak, így mindenekelőtt Franz Oppenheimer (1867–1943) német közgazdászra és szociológusra, valamint Henry George (1839–1897) amerikai politikai és közgazdasági gondolkodóra. Ferenczi mindkettőről tudhatott, legalábbis ismertetésekből és vitákból, hiszen mind Oppenheimer, mind George neve és munkássága jól ismert volt progresszív és radikális körökben. Oppenheimernek „A zsidók és a gazdasági élet” című írása, Werner Sombart hasonló című művének kritikája 1911-ben jelent meg a *Huszedik Század*-ban. Ugyanő, a *Szabadgondolat* egy szemleciikk-írója szerint „a világ egyik legradikálisabb közgazdája és szociálpolitikusa”, 1912-ben előadást tartott Budapesten.<sup>3</sup> Az *állam* (Der Staat) című műve, amelyet Székely Artúr részletesen ismertetett a *Szabadgondolat* egyik 1912-es számában (Székely 1912), ugyanebben az évben jelent meg magyarul (Oppenheimer 1912).

Henry George munkássága ugyancsak széles visszhangra lelt a *Huszedik Század*-ban és a Társadalomtudományi Társaság vitáin. Braun Róbert (1879–1937), a neves szociológus és falukutató, már 1907-ben ismertette George földjáraadékelméletét (Braun 1907), és ő fordította le George főművét, a *Haladás és szegénység*-et, amely 1914-ben jelent meg (George 1914).

Mind Oppenheimer, mind George munkáiban kitüntetett jelentősége volt a *földmonopólium* fogalmának. Mindketten úgy vélték, hogy az ipari kapitalizmus kibontakozásának, a szegénység felszámolásának és a haladásnak legfőbb akadálya a föld magántulajdona, vagyis az, hogy a föld birtoklása önmagában is jövedelmet

---

<sup>3</sup> Lásd (név nélkül) a Krónika rovatban: Franz Oppenheimer és a Pesti Lloyd-társulat. *Szabadgondolat*, 2(12):393-394.  
[http://mtdportal.extra.hu/szabadgondolat/1912/1912\\_12.pdf](http://mtdportal.extra.hu/szabadgondolat/1912/1912_12.pdf) (2013.12.16.)

hoz tulajdonosának. George szerint az államoknak nem a munkát és a tőkét kell megadóztatni, hanem a földtulajdont, ezért javasolta a *földjáraadékadó* bevezetését, amely adó, mint „egyetlen adónem” (*single tax*) megakadályozná azt, hogy a birtokos pusztán a tulajdon révén profitáljon termőföldjéből vagy telkéből akkor is, ha nem végez vele vagy rajta produktív tevékenységet. Henry George utópikusnak minősülő, de korántsem alaptalan elképzelései nagy hatással voltak a korszak más utópikus társadalmi és gazdasági reformterveire, így többek között Josef Popper-Lynkeus osztrák mérnökre és filozófusra, akinek képzeletbeli kommunisztikus társadalmában nem lesz elfojtás, tehát senki sem fog „értelmetlen” álmokat álmodni. Popper-Lynkeus álomelméletében Freud saját *Álomfejtés*-ének egyik előzményét látta (Erős 2010). George elmélete ugyancsak nagy hatással volt Theodor Herzlre, a cionizmus megalapítójára, aki *Régiújjországnak* (Altneuland) című regényében az akkori Palesztína földjén majdan létrejövő virágzó kommunisztikus társadalom utópiáját (a későbbi izraeli kibucok előképét) vázolta fel. Henry George-nak számos követője volt Angliában, főként a brit Munkáspárthoz közelálló Fabiánus Társaság körében, amelynek tagjai között volt többek között Sidney and Beatrice Webb, Bernard Shaw, H. G. Wells, Leonard és Virginia Wolf. A magyar goergisták, köztük az orvos és társadalomstatistikus Pikler J. Gyula, az építész Sós Aladár, a közgazdász Liska Tibor és a szociológus Kemény István mindmáig tartó hatást gyakoroltak a hazai közgazdasági és társadalompolitikai gondolkodásra.

Ferenczi a második kéziratban nyilvánvalóan ezekből a liberális szocialista elképzelésekből merít, velük összhangban hangsúlyozva a fejlődés „voluntarista”, gazdaságon kívüli tényezőit, amelyek tág teret engednek a pszichológiai folyamatok érvényesülésének is. Figyelemre méltó, bár kidolgozatlan az a párhuzam, amelyet Ferenczi von a „földhözköttöttség és az incesztuózus anya-rögzítődés”, másfelől a „földnek közönséges árucikk gyanánt való kezelése” és a „gyámoltalan elfojtás” között. Maga is kételkedik a párhuzam-keresések „értelmetlen játékának” folytathatóságában: „Ki merészelné helytálló pszichoanalitikus fordítását adni a 'földértékadó'-nak, szociológiai-liberálszocialisztikus fordítását az 'uretrálerotiká'-nak?” E párhuzam-kísérletek azonban rávilágítanak arra, hogy Ferenczi milyen módon és gondolati forrásokból próbálta bevonni az aktuális társadalmi és politikai kérdéseket pszichoanalitikus elméleti törekvéseibe. Önmagában is érdekes a föld kérdésének felvetése, amely Ferenczi felfogását összekapcsolhatja mai „öko-pszichoanalitikus” elméletekkel is (Dodds 2011). Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ebben az időszakban a földkérdés az egyik legnagyobb horderejű társadalmi kérdés volt, különösen az olyan, túlnyomórészt paraszti, mezőgazdasági országokban, mint amilyen Oroszország vagy éppen Magyarország volt. Nem véletlen, hogy Jászi fentebb említett munkájában – már 1919-ben! – éppen a földkérdés elhanyagolását veti leginkább az orosz és a magyar kommunisták szemére.

Nem Ferenczi volt azonban az egyetlen, aki pszichoanalitikus oldalról felvetette az anarcho-kommunizmus és a liberális szocializmus kérdését. Ugyanezzel a témával foglalkozik *Psychoanalyse und Soziologie* (Pszichoanalízis és szociológia)

című, 1920-ban Bécsben, két évvel később angolul is megjelent könyvében Kolnai Aurél (1900–1973) filozófus, a magyar polgári radikalizmus egyik fiatalon feltűnt, később konzervatív nézeteket valló jeles gondolkodója is. Kolnai egy ideig híve volt a pszichoanalízisnek, majd a húszas évek végén eltávolodott tőle, éles bírálatban részesítve azt. 1920-as könyvében Ferenczi korábbi írásaiból kiindulva kritizálja az anarchista kommunizmus előfeltevéseit és gyakorlatát, Oppenheimerre és Henry George-ra támaszkodva vezeti be a liberális szocializmus gondolatát, és – Ferenczihez hasonlóan – párhuzamot von a szublimáció és a társadalmi haladás között. Ez utóbbinak éppen a földhöz, az archaikus anyához való primitív incesztuózus libidinális rögzülésben látja legfőbb akadályát.<sup>4</sup> Kolnai könyve németül jelent meg, de 1920. április 18-án ugyanezzel a címmel magyarul is előadást tartott Budapesten, a pszichoanalitikus egyesület ülésén. Ugyanezen a napon Ferenczi a következőket írta Freudnak:

„Az egyesület fölöttébb szorgalmas; majdnem minden vasárnap dolgozunk. Ma egy már fölvevett egyesületi tag, név szerint Kolnai Aurél kitűnő előadását hallottuk »Pszichoanalízis és szociológia« címmel. Soha nem feltételeztem volna, hogy egy tőlünk mindezidáig távol álló fiatalembernek ennyi érzelme legyen a pszichoanalízishez. Mivel tudom, hogy Önt mostanában érdeklik a tömegpszichológiai kérdések, a tanulmányt közvetlenül az Ön címére küldetem. Bizonyára találni fog közös pontokat a szerző fejtegetéseiben.” (FFL 2004, 63.).

Mint fentebb említettem, Ferenczi kéziratai nincsenek datálva. A fenti levél alapján és a Kolnai-könyvvel való tartalmi és fogalmi, szóhasználati megfelelések, például a Durkheimre vonatkozó utalás alapján azonban feltételezhető, hogy nem korábban, és nem később, mint 1920 tavaszán keletkeztek, Kolnai budapesti előadása nyomán, esetleg ahhoz fűzött megjegyzések, kiegészítések vagy megjegyzések formájában. Ezt valószínűsíti Kolnai saját önéletrajza is, amely *Politikai emlékiratok* címmel jelent meg magyarul. Ebben a következőket írja:

„1920 tavaszán Budapesten búsongván írtam egy levelet dr. Ferenczinek – ő volt Freud magyarországi helytartója, kedves, idősebb úriember – amelyben felhívtam a figyelmét, hogy egyik esszéjében Spencert egy helyen félreértelmezi, nagyvonalúan meghívott, hogy beszéljünk; s meglepte az a fölvetésem, hogy a pszichoanalitikai fogalmak esetleg szellemi fegyverek lehetnek a marxizmus, a bolsevizmus és a reakció ellenében – erre megbízott, hogy írjak két tanulmányt erről. Az elsőben a freudi cél, hogy 'az értelmet magasabb tudati szintre emeljük'

---

<sup>4</sup> Kolnai könyvéről Kinszki Imre írt recenziót a *Nyugat* 1922. 8. számában (Kinszki 1922). A Kolnai-könyv a húszas években támadások célpontjává vált, mivel egyes marxista körök benne látták a pszichoanalízis „burzsoá áltudomány” mivoltának egyik fő bizonyítékát. A körülötte zajló vitákról és recepciójáról korábbi könyvemben részletesen írtam (Erős 2001, pp. 75-108.).

– valamint Durkheimnek a munkamegosztáson alapuló organikus szolidaritásfogalma között próbáltam meg párhuzamot vonni; ezt a szöveget a budapesti csoportban föl is olvastam, mielőtt még Bécsbe költöztem. A másodikban a marxizmust mint paranoidát, a proletártestvériséget mint a 'homoerotizmus' 'neurotikus' kifejeződését pszichoanalizáltam (valószínűleg ez volt a legnagyobb hülyeség, amit életemben valaha is leírtam)” (Kolnai 2005, 168-169).

Később így folytatja Kolnai:

„A 'kapitalista társadalomban' hajlamos voltam neurotikus beteget látni, amelyet 'archaikus' komplexumok, 'feudális' gyermekkorának föloldatlan emlékei terhelnek; az úgynevezett 'liberális szocializmusban', amely a nagybirtok és minden társadalmi viszonylat demokratikus megvitatását és tisztázását jelentette számomra, valami olyasmit láttam, mint a pszichoanalitikus kezelés révén a felelősségteljes életvitelhez és 'szublimációhoz' elvezetett felnőttest, a kommunizmusban vagy bármilyen más felfordulásban pedig mindig gátlás és korlát brutális széttröszölését, a tudatalattija által ellenőrizhetetlen és szörnyű rabszolgaságba döntött embert.” (170).

Mindez további bizonyíték amellett, hogy e kéziratok az ifjú Kolnaival való találkozás nyomán születtek, s nagyrészt az ő gondolatait tükrözik, de nyilván az ambiciózus fiatalember is profitált a Ferenczivel való beszélgetésekből.<sup>5</sup> Kolnai, mint emlékirataiból tudjuk, 1919 őszén Bécsbe költözött, s csak rövidebb időkre tért vissza Budapestre. Bécsben kapcsolatban állt Jászi Oszkárral és körével, s nyilván ismerhette Jászi elgondolásait a marxizmusról és a liberális szocializmusról. Ilymódon lehetséges, hogy – Kolnai közvetítésével – mégiscsak Jászi hatása visszhangzik Ferenczi kézírataiban.

Ferenczi ekkor már túl van a csalódással és kudarccal végződő „egyetemi kalandon”, amely egy évvel korábban kezdődött, amikor éppen a hatalomra jutott kommunista kormányzat nevezte őt ki – hosszabb előzmények után – a pszichoanalízis professzorának (Erős 2011). Ekkoriban zajlik ellene a fegyelmi eljárás, amelynek végén kizárják őt a budapesti Királyi Orvosegyesületből. „Pszichoanalízis és társadalompolitika” című, a *Nyugat*-ban 1922-ben megjelent rövid cikkében 1919-es szerepvállalását magyarázza, mintegy védekezéséül, megjegyezve, hogy „abból, hogy mely irányzatnak nyitnak utat, ha csak talán divatból is, jogosulatlan dolog tartalmi kapcsolatot konstruálni az illető irányzat és aközött a tudomány között.” (Ferenczi 1922, in 2000, 72). Egyúttal újból hitet tesz az „individuum-szocialisztikus irány” mellett, amely „az egyéniségek ter-

---

<sup>5</sup> Érdekes megjegyezni, hogy Ferenczi az első kéziratban Pfister mellett saját magát szokatlan módon harmadik személyben, „Ferencziként” említi. Ez felveti annak lehetőségét, hogy esetleg Kolnai saját jegyzeteiről, előadásvázlatáról van szó, amelyet átadott volna Ferenczinek. Ezt azonban csak egy alapos grafológiai elemzés tudná eldönteni.

mészetadta különbségét, függetlenségi és boldogulási törekvéseit legalább úgy fogja méltányolni, mint a közös együttélés miatt mellőzhetetlen, bár nehezen elviselhető organizációt”. (uo.)

Kolnai és Ferenczi pályája nem sokkal ezután szétválik. Kolnai bécsi, franciaországi, majd kanadai és angliai emigrációjában társadalomfilozófiai és etikai problémákkal foglalkozik, Ferenczi érdeklődése pedig egyre inkább a lamarckiánus teoretizálás és a pszichoanalitikus technika felé fordul, a társadalompolitikai kérdések – legalábbis a nyilvánosság szintjén – háttérbe szorulnak. 1932-es *Klinikai napló*-jában azonban, amelyet áthat a lamarckiánus szemlélet, érdekes módon újra felidéződnek – más kontextusban – régebbi társadalompolitikai elgondolásai.

1932, január 24-i naplóbejegyzése szerint

„Elméletileg... nem kizárt, hogy egy magasabb rendű elv, például az egyén és a környezet, beleértve a természet egyetemes nyugalomra törekvését, folyamatosan a veszély és szenvedés felhalmozódásának a kiegyenlítésén munkálkodik. Ez az elv teszi, hogy a környezet átengedi saját színét az egyénnek, és segít ez utóbbinak felölneni a külső szint. Érdekes *példája az egyéni és egyetemes törekvések sikeres összekapcsolódásának; individuál-kollektívizmus.*” (Ferenczi 1996, 47. kiemelés tőlem, E.F.)

Június 30-án pedig így fogalmaz:

„Ha az ember nem szégyellné, hogy akár még jóslatokba is bocsátkozzon, akkor a jövőtől sem az egyoldalú és kíméletlen kapitalizmus, sem a fantasztikus egyenlősdi diadalát nem várná. Várná a tisztán önző ösztöntörekvések meglétének teljes elismerését, amelyek ugyan ellenőrzés alatt maradnak, de azért részben valóban ki kell elégülniük; az igen neurotikus, még mindig szenvedélyes, mondhatnánk, erőszakos, excesszív jószág (»Zabálj, madár, vagy halj meg!« -politika) kiküszöbölését, és végezetül talán a naiv jóindulat lassú kibontakozását.” (Ferenczi 1996, 162.)

Ezek az – utópia és a „megmentési fantáziák” (Berman 2003) jegyében született – gondolatok figyelemreméltó kontinuitásra vallanak korai társadalompolitikai ihletésű írásai és a *Klinikai napló* között.



## A kéziratok\*

### 1. kézirat átirata

\* *A pszichoanalízis és a marxizmus, kommunizmus, anarchizmus közti párhuzam.*

Tárgyunkhoz tartozik az analitikus lélekmegismerésnek a marxista történelmi felfogással való összehasonlítása. Mindkettő magasabbrendűt akar alacsonyabbra visszavezetni, ideális momentumokat durvábbakból levezetni, röviden az értékhardozó felépítményt a dolgok mechanikájában egy voluntarisztikus álépítménnyel akarja helyettesíteni. A pszichoanalízis itt a szexuális ösztönre akad, a történelmi materializmus a gazdasági ösztönre. Ez eszmemenetek tanulmányozója megrekedhetne abban a meggyőződésben, hogy a társadalmi életet túlnyomóan az „éhség”, az egyénit pedig a „szerelem” határozza meg. A két iskola további kialakulása folyamán ezeknek a vulgáris fogalmaknak helyét a „termelési rend”, illetve a „szexuális konstitúció” foglalná el. Az osztályharcnak, a történelem tulajdonképpeni anyagának az ösztönrezdülések küzdelme felelne meg, a fennálló felépítményes kereteknek a megváltozott termelési viszonyok által való szétvetésével az elnyomott anyag előretörése lenne analóg... És még tovább: a fejlődés végeredménye, a kommunista ideál a pszichoanalízis „apanélküliség”-ét fedné, az anarchista paradicsom a gátlások pszichoanalitikus eltávolításának másik oldala lenne.

Minél mélyebbre hatolunk azonban, annál szembeűnőbb lesz a párhuzam elégtelensége, vagy pedig annál szükségesebb lesz a *pszichoanalízis két felfogását egymástól szétválasztani*: az egyiket, amelynek számára az elfojtás elhárítása minden és egyértelmű a kieléssel s a másikat, amely elismeri és méltányolja az *elfojtás és kritikai elítélés* lélektani elválasztását. Jóllehet az első felfogás „szélsően pszichoanalitikus”-nak látszik, mégis a második a helyes. Ha ugyanis a pszichoanalízis minden akarna lenni, ha igényt támasztana az ösztönsorsok és az életirányítás feletti döntésre, akkor kísértésbe jöhetnénk, hogy lényegét az „öztönök felszabadításá”-ban lássuk.

Elismerjük, hogy az ilyen pszichoanalitikai mentalitás majdnem azonos az anarcho-kommunista mentalitással.

Ezzel azonban éles ellentétben áll a pszichoanalízis egészséges törzse hivatalosan és ténybelileg: *Freud* tudattalan és kulturelmélete, *Ferenczi* és *Pfister* idekapcsolódó gondolatai és az általános állásfoglalás a „vad pszichoanalízis” ellen. Ezek szerint az analízis nem „az öztönök

---

\* A kéziratban lévő aláhúzásokat *dőlt* betűvel jelöltük. Az átiratban szereplő aláhúzás a kéziratban dupla aláhúzással szerepel. (A szerk.)

felszabadítása”, hanem „*eszköz a személyiség önfelszabadítására*”. Az analízis egy önszintézist igyekszik lehetővé tenni, elítélést és szublimációt, amelynek a normális szerelmi képesség, távol a patogén vágyak kiélésétől, csak részét teszi, mivel nem valami tanácsolt módszer, hanem egyik következménye az önfelszabadításnak.

A pszichoanalitikus cél tehát nem a marxista cél. Ennek megfelelően a pszichoanalízisben nincs is semmi a marxizmus merev dialektikájából. Utóbbi szerint a végleges átalakulás után eltűnik a jószágtermelés határozó szerepe, maga a gazdaság. Az anarchista álmodozó ezt úgy képzei, hogy ezen impulzus-gátlás elmaradása a vágyak teljes belső megnevesülésével, tulajdonképpeni ösztönnélküliséggel, gyermeces szentséggel fog együttjárni. A pszichoanalízisnek semmi köze sincsen ezekhez a részben paranoid, részben infantiliztikus képzetekhez. Teljesen tisztában van azzal, hogy *a szublimáció nehézkes és sokrétű eljárás, sohasem fogja nélkülözhetni a korlátozott durvább kiélést, sem pedig a sűrűn szükséges hajthatatlan elítélést*. Míg a marxi koncepció aléptímeje elléptímejét elpusztítja és ezáltal a kizárólag „feléptímeje”-ből álló meseországot akarja elővarázsolni, addig a pszichoanalízis az aléptímeje megtisztítására és a feléptímeje kitágítására törekszik felszerkentett közlekedés segítségével.

A marxizmus fejlődéstana egészben hamis, erősen eltorzított, kórosan determinált; a pszichoanalízisé egészben helyes a tényeknek megfelelő, tudományos. Mert — és ezt tartjuk a legfontosabbnak — a marxi „gazdaság” az analitikai „tudattalan”-nak nem adekvát analogonja. Nem vezethető le természetesen, biológiailag, óriási szervezetet tételez fel, a klasszikus proletár osztálymentalitás számára elsődleges, de az elfogulatlan szemlélő számára nem az. *A homo infans „alapéptímeje”, a homo oeconomicus már „feléptímeje”*. *Genetikailag* kizárólag a voluntarizmus áll meg; az ösztöntan voluntarizmus, a gazdasági érdekek tana azonban nem az. Végeredményben ez a legélesebb ellentét *Freud és Marx* evolucionizmusa között; az eltérés, amely hasonló és rokon a *lamarckizmus és szelekcionizmus* közöttivel. Ezzel a párhuzamból nem marad meg más, mint egy bizonyos történelmi felújító szerep, a dolgok új, mélyebbre hatoló, tudományosabb szemléletének mindkét mozgalomban közös kísérlete. Egyéb tekintetben a pszichoanalízis nem a marxista szociológiához és politikához társul, hanem *Durkheim*-hez, a konkrét és aktuális kérdésekben pedig a liberális szocializmushoz.

\* A pszichoanalízis és a marxizmus, kommunizmus, anarchizmus közti viszonyai.

Törvényekhez, factákhoz az analitikus lételemzésről a marxista történelmi feljegyzéssel való összekapcsolása. Mindkettő megapabbrendűül akkor, a lecsúsztatra visszavezethető momentumoktól visszabárából levezethetővé válik, az etel<sup>előző</sup> felépítésűvel a dolgot mechanikájában) egy túlfeszítésként alakítottanul átazja reprezentációját. A pszichoanalízis it a rexiális orvosi arad, a történelmi marxizmus a gazdasági orvosi. Ez egymemonetekkel tanulmányozja megpróbédhetne abbna a megfogódásben, hogy a faszadalmi életel helyénként az,, éhező", az egyenlet pedig az,, te-velen" katasztrófá mag. A két itala további hiatalakultra folyamán egzornar a vulgári fogalmakat kefél a,, természeti rend", illetve a,, rexiális konstitúció" fogalma el. b. g. hátkonark, a történelmi tulajdonképpen anyagán, az orvosi rexiálisek rüszdelne felalve mag, a fennálló felajrásányes vezekmek, megpróbédzott barmelék viszonyot által velt megpróbédzés. elnyomott anyag elvételése lenne anal. Ez még tovább: a fejlődés vírárdemenye, a kommunista ideál a pszichoanalízis,, apañélküliség" - it fedné, az anarchista paracisom a csatlakozó pszichoanalitikus eltávo. literánál níviri oldale lenne.

Ettől még jobbra hatolunk azonban, átál nembe-  
híndőit leg a pszichizmus eljáklótsége, vna pedig annál  
mélyrehatóbb leg a pszichoanalízis két feljegyzésének egymás-  
ból rexiálaként: az egyrészt, amegpér nemára az eljáklás  
elkötésére minden és egyjelvény a rexiálak a a mar-  
xizmus, amefelismerés: a mellyenyelje az eljáklás a rexiálak  
elkötésére rexiálaként elválnaként. jelleket az eljákló fel-  
jegyzés a rexiálaként rexiálaként rexiálaként,, nar lexiálaként, mag  
a mészerek a kefél. In upanis a pszichoanalízis minden a  
karna lenne, ha ismét rexiálaként hamonyana, az orvosi orvosi és az  
elkötésényes feléki döntésre, ahol kintésben jellekénél, hogy  
lemyeget az,, orvosi felajlásadítás" van lassur.

Elmozdít, hogy az ifjú pszichoanalitikai mentalitás magy  
nem azonos az anaccho-kommunista mentalitással.

Ezzel azonban előt ellenkötben áll a pszichoanalízis  
egyzése törpe hivatalosan a képbeli: Freud hudaakula-  
is kulturmetelék, rexiális a. Pfiatá idarapcsolódo pon-  
tolatai és az általános állajfogalás a, vad pszichoanalí-  
zis rexiálaként. Egyre nyínt az analízis nom, az orvosi fel-  
jegyzésén, hanem,, ezler a nemifjei befolyásadítására.  
A analízis egy orvosi orvosi rexiálaként lehetne, eljákló  
és quiblamáció, amegpér a normalis rexiális képzés, írirel  
a rexiálaként vágó rexiálaként, csar egy rexiálaként, mivel nom  
rexiálaként rexiálaként, hanem egy rexiálaként az orvosi fel-  
jegyzésén.

A pszichoanalitikus ill kétél nem a marxista cél. kó-  
nét megfelelően a pszichoanalízisben rexiális is semmi, vna  
a marxizmus márc. dialétki rajából. Mőtbi nyínt a rexiálaként  
a dialétki után, elhínt a jögybomelék katasztrófe-  
rexiális, maga a gazdasági a anacchofa almodzó est egy rexiálaként,  
hogy egy impulsus-falás elváradása, a rexiálaként, teljes  
belki megnevezésével, tulajdonképpen egy rexiálaként  
nyomere katasztrófá for együttámi. A pszichoanalízisben  
semmi hogy rexiális rexiálaként, rexiális rexiálaként rexiálaként  
funkcionális képzésredez. Teljesen hudaakula vna azgal, hogy a  
quiblamáció rexiális is rexiális eljákló, sokakon jögy rexiálaként  
rexiálaként a rexiálaként rexiálaként, nem pedig a rexiálaként  
rexiálaként hudaakula eljákló. Mj, a marxizmus koncipió al-  
kötésére feljegyzésével eljákló és ezáltal a rexiálaként. 11. 25. 11

épitmény"ből álló meserőgápjól araja elővárosgátlú, addig a pszichoanalízis az alapítvány megkritikálása és a fel-  
 építvány kitáplálása körébe fejlődésnek kísérletét se-  
 pítésével.

A marxizmus fejlődéstana egyben káros, vissza el-  
 sítót, korosan determinált; a pszichoanalízis egyben hely-  
 a képzésnek megfelelő, tudományos. Marx és ezt tartja  
 a legfontosabbal — a marxizmus, az analízis, tu-  
 datalán — rak nem adhat analógiát. Nem vezet-  
 kért le következtetést, biológiai, ináti nevezetesen seles-  
 fel, a klasszikus proletár ortofmentalitás számára előid-  
 legs, de az elfoglaltan gondoló szemé nem az A. homo  
infans, alapítvány, a homo economicus mint fejlődítvány.  
Genetikailag vizsgálva a voluntarizmus áll meg, az ösztönök  
 voluntarizmus, a gazdasági ideológia tana azonban nem az.  
 Nyilvánvalóan ez a leglényesebb ellentét. Freud és Marx evolu-  
cionizmusa között, of elvű, amely hasonló, és, sőt, a  
lamarizmus és selekciónizmus között. Ezzel a párhuzamból  
 nem marad meg más, mint az, bizonyos történelmi fel-  
 újító szerep, a dolgozó, új, mélyebb, hatólag, tudományosabb  
 szemléletnek mindkét megjelölésben közös kezdete. E-  
 kéb tekintetben a pszichoanalízis nem a marxista  
 szociológiához és politikához tartozik, hanem Durkheim-  
 kez, a szociális kérdésekben pedig a liberális  
szociológusokhoz.

## 2. kézirat átirata

\* *A pszichoanalízis és a liberális szocializmus közti párhuzam.*

A liberális szocializmus társadalmi életünkben rejte munkálkodó tényezőre mutatott rá; de nem a gazdaságira a gazdaságon-kívüli hátterében, hanem inkább megfordítva és sokkal inkább: a gazdaság egy részére a többi rész mélyén. Felfedte a föld jelentőségét vagy — ami ugyanaz — újra felfedezte és kiemelte. A liberális szocializmus fejlődés-tana tiszta voluntarizmus, a földerotika irracionális, tulajdonképpen gazdaságon-kívüli momentumát különböző fajaiban elsődleges momentum gyanánt mutatja fel.

A liberális szocializmus a szociális betegségért való főfelelősséget két körülménynek tudja be, amelyet pszichoanalitikai fogalmakra lehet alkalmazni. Akcióprogramja ezekkel a patogén okokkal szemben az analitikai segítő módszereinek mása a maga nemében.

E megvádolt bajoknak egyike az antiracionális, az industrializmussal dacoló merev földhözkööttség, amely egyrészt a szántóföldnek okos, intenzív megművelését, másrészt a minden antiszociális hatalma tápláló földesuraság eltávolítását hiúsítja meg. Ennek megfelel az *incesz-tuózus anya-rögzítődés*, amely a szabad tudatosságot gátolja és a primitív apa-zsarnokságot elősegíti.

A második baj a földnek közönséges árucikk gyanánt való kezelése, a burzsoá-álliberalizmus tipikus bűne, amely egyrészt útjában áll a földerotika teremtő értékesítésének annak merev elhanyagolása által, másrészt megerősíti a földesuraságnak, a városinak is, a helyzetét. Ennek felel meg a gyámoltalan elfojtás, amely valódi magasabbrafejlődésre képtelen.

Mindkét tökéletlenség egymást feltételezi, belső repedést jelentenek, amely a neurózisbelihez hasonlít. Leküzdésük a szublimálásban, a fejlődésben áll: kisbirtok intenzív talajmegműveléssel és földértékkadó. Erre vezet az elfojtások katartikusan irányító megszüntetése, politikai demokrácia, kulturális emelkedés, a nagybirtok radikális felosztása, a hadsereg és adók leszerelése — és humanista kísérletek visszaszorítása. Semmiféle „megváltás”, hanem az *egyénnek, a személyiségnek önmegváltásán való munkálkodás*.

Azt mondhatná valaki, hogy e párhuzam sem borítható ki maradéktalanul. Ezt reméljük is, mert mi sem esik távolabb várakozásunktól, mint ehhez hasonló értelmetlen játékok sikeressége. Ki merészelné helytálló pszichoanalitikus fordítását adni a „földértékkadó”-nak, szociológiai-liberálszocialisztikus fordítását az „uretrálerotiká”-nak? Ámde a kommunizmussal való párhuzam csődöt mondott már a tendencia, az alap-székémák, a *habitus* tekintetében, amivel szemben a pszichoanalízisnek és a liberális szocializmusnak egy a világnézete, egy az etikai értelme, egy a feladata az ember javának szolgálatában.

\* A pszichoanalízis és a liberális szocializmus közti rokonság. <sup>(Társadalmi Lelekülében)</sup>

A liberális szocializmus restre munkálkodó tényezőre mutat rá; de nem a gazdasági, a gazdasági, politikai kétszínűségben, hanem, inkább megfontolva és sokkal inkább: a gazdasági, és részben a többi rész megfi. Felfedde a föld jelentőségét vagy — ami ugyanaz — újra felfedte a föld és riemelle a liberális szocializmus fejlődésének lista voluntarizmus, a földvotika irracionális, tulajdonképpen gazdasági, politikai momentonál különböző faszaban elvöldeges momentum utáni mutatja fl.

A liberális szocializmus a szocialis belépésről való föffelelőséget két körülmevnyer tudja be, amefol mit re, köi pszichoanalízisai fogalmonak lehet alkalmazni. Ateopogramma ezekkel a patológiákkal orvrol nembe az analízisai reji<sup>4</sup> módszerét maga maga nemében. ~~...~~ meprádolt bajjalnak, egyre az anti-  
cipálás, az industrializmussal dacoló moev földke-  
rotóság, amef egyrészt a gámsföldnek óros, intenzív meg-  
művelés, másrészt a minden antipozitívus hatalmat ké-  
lő földencsasz elvölítését kísérik meg. Ennek  
megfelel az incentívus any-  
a-rozítóság, amefa gá-  
bad tudatosságát patológia és a primitív apa-  
zsainólsgapól elősejti.

A második baja a földnek rizikója, a szocialis gá-  
nát való kezelelé, a burzua ~~...~~ szocializmus  
főirudrine, amef egyrészt utjában áll a földvotika  
fremitó<sup>4</sup> itchesítésenél, annak moev elkényeztetését  
tal, másrészt megpróiti a földesurangságot, a vörösnér-  
is, a kefelet. Ennek felel meg a gámsföldön elfojtás,  
amef valódi movasa borafejlődség képtelen.

Mindezt föffelelenség egymást föffelelőse, belső  
repedést jelentenek, amef a reuzisbelépés hasonlít. Se-  
küzdesük a szublimálásban, a fejlődésben áll: kritic-  
kiz, ideigős talajmegtűveléssel és földvotikado. Erre  
vezet az elfojtást kataritikusán irányító megpróiti, a  
politikai demokrácia, kulturális emelkedés, a nagybirtok-  
diktális felszámolása, a hadsereg, a adó, lenyelelé — és az  
munkista kizsákmányozása. Semmiféle „megpró-  
ítás”, hanem az egénnet, a reuzisbelépés önmegpróiti-  
való munkálkodás.

És ezt mondhatni, valaki, hogy e párhuzam sem bo-  
nitható ki macaderálanul. Ezt nemelgür is, most mi-  
sem erit társadalmi váratgásunktól, mind ehez hason-  
ló utelnakba jutóhoz névessége. ki megégetné, kefe-  
álló pszichoanalízisűs fordítását a „földvotikado”  
nál, szocialis-liberális szocializmus fordítását a  
„kulturális”-nál? Amde a kommunizmussal való  
párhuzam csódot mondott már a tendencia, az alap-  
nyemár, a káritus tekintetében, amivel szembe a  
pszichoanalízis és liberális szocializmussal egy  
a világnézet, az az elírás utelme, az a feladata és  
ember javának szolgálatában.

## IRODALOM

- BERMAN, EMANUEL (2003). Ferenczi, Rescue, and Utopia. *American Imago*, 60:429-444.
- BRAUN RÓBERT (1907). Henry George és a földjáradékadó. *Huszadik Század*, 8(7):594-609. [http://mtdaportal.extra.hu/huszadik\\_szazad/text/1907/1907%2007.pdf](http://mtdaportal.extra.hu/huszadik_szazad/text/1907/1907%2007.pdf) (2013.12.16.)
- DODDS, JOSEPH (2011). *Psychoanalysis and Ecology at the Edge of Chaos: complexity theory, Deleuze|Guattari and psychoanalysis for a climate in crisis*. London: Routledge.
- ERŐS FERENC (2001). *Analitikus szociálpszichológia*. Elméleti és történeti tanulmányok. Budapest: Új Mandátum.
- ERŐS FERENC (2010). Álom és utópia: Sigmund Freud és Josef Popper-Lynkeus. In: uő., *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet* (pp. 61-69). Budapest: József Műhely Kiadó.
- ERŐS FERENC (2011). *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- FERENCZI SÁNDOR (1908). Pszichoanalízis és pedagógia. In: Erős F. (szerk.), *Ferenczi Sándor* (pp. 62-67). Budapest: Új Mandátum, 2000.
- FERENCZI SÁNDOR (1911). Az öntudatlan megismerése. *Szabadgondolat*, 1(2):75-78. [http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1911/1911\\_02.pdf](http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1911/1911_02.pdf) (2013. 12. 16.) [Kötetben: „A tudattalan megismerése” címmel in: uő., *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában* (pp. 9-14). Budapest: Dick Manó, 1918.]
- FERENCZI SÁNDOR (1914). A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről (Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesületben 1913. október 29-én tartott szabad előadás nyomán). In: Linczényi Adorján (szerk.), *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból* (pp. 158-174). Budapest: Magvető, 1982.
- FERENCZI SÁNDOR (1922). Pszichoanalízis és társadalompolitika. *Nyugat*, (15) 1922, I. 554-555.; Legújabbban, in: Erős F. (szerk.), *Ferenczi Sándor* (pp. 72-74). Budapest: Új Mandátum, 2000.
- FERENCZI SÁNDOR (1996 [1985]). *Klinikai napló 1932*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996.
- FERENCZI SÁNDOR (1999): *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások 1897-1908*. Vál. és szerk. Mészáros Judit. Budapest: Osiris.
- FREUD, SIGMUND (1910). A „vad” pszichoanalízisről. *Thalassa*, 2007, 18(1):101-106.
- FFL (2002). *Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: Levelezés. II/1. kötet (1914–1916)*. Budapest: Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, 2002.
- FFL (2003). *Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: Levelezés. II/2. kötet (1917–1919)*. Budapest: Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, 2003.

- FFL (2004). *Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: Levelezés. III/1. kötet (1920–1924)*. Budapest: Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, 2004.
- FRIEDRICH MELINDA (2006). Otto Gross, az elfeledett kultúr-forradalmár. *Thalassa*, 2006, 17(2-3):33-56.
- GEORGE, HENRY (1914 [1879]). *Haladás és szegénység: A termelési válságok és a növekvő vagyonnal együtt növekvő szegénység kutatása. Ezek győgszere*. Angolból fordította: Braun Róbert. Budapest: Athenaeum, 1914.
- GROSS, OTTO (1913). A kulturális krízis legyőzéséről. *Thalassa*, 2006, 17(2-3):57-60.
- JÁSZI OSZKÁR (1983). *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Kende Péter. Magyar Füzetek könyvei sorozat, 6. kötet. h.n. [Párizs]: Magyar Füzetek kiadása, 1983.
- KEMÉNY ISTVÁN (é.n. [1989]). Feltámad-e Henry George? *Beszélő Hetilap*, 4. próbaszám (december 18.), 1. évf. 4. sz.  
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/feltamad-e-henry-george> (2013. 12. 16.)
- KINSZKI IMRE (1922). Egyén és demokrácia. *Nyugat*, 1922. 8.  
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00315/09578.htm> (2013. 12. 16.)
- KOLNAI, AURÉL (1920). *Psychoanalyse und Soziologie* (Pszichoanalízis és szociológia). Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1920. Angolul: *Psychoanalysis and sociology*. New York: Harcourt, Brace and Co., 1922.
- KOLNAI AURÉL (2005). *Politikai emlékiratok*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- OPPENHEIMER, FRANZ (1911). A zsidók és a gazdasági élet. *Huszedik Század*, 12(7):1-19.  
[http://mtdaportal.extra.hu/huszedik\\_szazad/text/1911/1911%2007.pdf](http://mtdaportal.extra.hu/huszedik_szazad/text/1911/1911%2007.pdf) (2013. 12. 16.)
- OPPENHEIMER, FRANZ (1912). *Az állam*. (Ford. Sebestyén Ede). Budapest: Révai Kiadás.
- PFISTER, OSKAR (1913). *Die psychanalytische Methode*. Leipzig : J. Klinkhardt, 1913; 1921.
- SÓS ALADÁR (1991). *Szabadság és gazdaság*. Budapest: Göncöl, 1991
- SZÉKELY ARTUR (1912). Az emberi társulás formái. *Szabadgondolat*, 2(8):270-276.  
[http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1912/1912\\_08.pdf](http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1912/1912_08.pdf) (2013. 12. 16.)